

STOIČKO PRIRODNO PRAVO I NJEGOV UTICAJ NA RAZVOJ RIMSKOG PRAVA

STOIC NATURAL LAW AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF ROMAN LAW

Adnana Šabani, Pravni fakultet Univerziteta u Travniku, Bosna i Hercegovina

SAŽETAK

Prve ideje o prirodnom pravu javile su se u antičkoj Grčkoj. Prirodno pravo je u određenoj mjeri sadržano i u filozofiji nekih Sofista (u 5. i 4. vijeku p.n.e), zatim u filozofiji Platona (427-347. godine p.n.e.) i Aristotela (384-322. godine p.n.e.). Posebnu afirmaciju prirodno pravo će doživjeti kroz filozofski koncept Stoa (od 3. vijeka p.n.e.) i od njegovih grčkih i rimskih pristalica, te dalje razvijano od Cicerona (106-43. p.n.e.), Seneke (oko 4. p.n.e. - 65. godine n.e.)

Ključne riječi: stoička filozofija, prirodno pravo, rimsko pravo

Key words: Stoic philosophy, natural law, Roman law

SUMMARY

The first ideas of natural law occurred in ancient Greece. Natural law is to some extent embodied in the philosophy of some Sophists (in the 5th and 4th century BC), then the philosophy of Plato (427-347. BC) and Aristotel (384-322. BC). Special recognition was given to the inherent right to experience the philosophical concept Stoa (from the 3rd century BC) and of its Roman and Greek supporters, and further developed by Cicero (106-43. BC), Seneca (c. 4th BC - 65 AD).

UVOD

Stoicizam, odnosno stoička filozofija²¹⁹, se pojavio veoma rano u prvoj polovici četvrtog stoljeća p.n.e., a osnivač joj je Zenon Citijski (336-264. p.n.e.) sa Kipra. Njegov učenik je Hrizip (281-208 p.n.e.). Oni su tematici prirodnog prava pristupili sa moralnog stajališta. Stoička filozofija, u svom ontološkom značenju, se obraća prirodi s ciljem da probudi čovjekovu svijest o istoj prirodi kao svijetu koji stoji izvan njega. Na ontološkoj ravni, na jedan patetičan način po prvi put stoici proglašavaju prirodno pravo istinskim mjerilom svih važećih zakonskih i moralnih normi i svih posebnih država. To znači da su oni prvi apostrofirali potrebu konstituisanja kosmopolitske zajednice, zajednice „bogova i ljudi“.

Filozofi stoičari su zastupali različita mišljenja i stavove o pravu, državi, etici što je i sasvim razumljivo kada se shvati da stoičko učenje obuhvata šest stoljeća njegovog razvoja. Upravo zbog te svoje dugotrajnosti i povijesnog kontinuiteta stoicizam se može uslovno podijeliti u tri faze ili razdoblja:

1. starije (grčko, pretežno etičko) razdoblje čiji je predstavnik i osnivač Zenon sa sljedbenicima Kleantom i Hrisipom;
2. prelazno srednje razdoblje čiji predstavnici su Panecije sa Rodosa i Posejdonije, te
3. mlađe (rimsko, religiozno) razdoblje čiji predstavnici su Seneka, Epiktet i Marko Aurelije;

Djela stare stoe nisu sačuvana, a njihov sadržaj saznajemo putem djela drugih autora.²²⁰ Kada je riječ o djelima nove stoe,

dakako da su sačuvana, a osnovna im je karakteristika da su strogo moralnog karaktera i imaju često literarnu formu. Za proučavanje učenja stiočke škole najinteresantnija i najplodotvornija su djela Marka Tulija Cicerona.²²¹

Nastala u okvirima malih geografskih prostora tadašnjih gradova-država, ova filozofska učenja polako su izlazila iz tih uskih okvira i postepeno prerasla u svjetski (kosmopolitski) razum.

STOIČKA FILOZOFIJA I PRIRODNO PRAVO

Historijski gledano, ideja o prirodnom pravu nastala je sa nastankom organizovanih društava. U nauci je nesporno da ideja prirodnog prava potiče od prvih politički i socijalno usmjerenih mislilaca iz druge polovine petog stoljeća naše ere, ali ona je posebno oblikovana od strane stoičke filozofske škole.

Stoičko učenje zastupa dva ontološki kompatibilna koncepta, koji će u kasnijem razvoju imati značajan uticaj na društvo. Radi se o konceptima *kosmopolitizma* i *prirodnog prava*. Ovi koncepti su za rane stoike imali sadržajno drugačije značenje, nego što imaju danas.

Stoici proglašavaju svijet *velikim polisom* odnosno „zajednicom bogova i ljudi“. Dalje oni su pojam *nomos*²²² proširili na pojam zakona svijeta i označili ga *istinskim ili pravim umom*. Dati um mora biti najviši autoritet koji određuje šta je moralno ili nemoralno; on je pravilo za pravedno i nepravedno. Opšti zakon ili pravi um je sada antropocentričan i ujedno jednak za

²¹⁹ Naziv potiče od imena jedne šarene prostorije „Stoa poikile“ u Atini u kojoj je stoička škola imala svoje sjedište.

²²⁰ Posebno Plutarha i Diogena Laertija, a odlomci iz njihovih djela sabrana su u ediciji *Stoicorum veterum fragmenta-collegit Joannes ab Arnim*. Vol. I: *Zeno et Zenonis discipuli*, Lips. 1903; vol. II: *Chrysippi fragmenta logica et physica*, Lips. 1903; vol. III:

Chrysippi fragmenta moralia. *Fragmenta successorum Chrysippi*, Lips. 1903; vol. IV: *Indicies conscripsit, M. Adler* Lips. 1924.

²²¹ Najznačajniji spisi iz filozofskog opusa Marka Tulija Cicerona su: *De legibus*, *De re publica*, *De finibus bonorum et malorum*, *De natura deorum*, *De officiis*.

²²² *Nomos* (gr. *nomos*) zakon koji uređuje odnose u državi, zakon, uredba, odredba, običaj.

sve, odnosno važi za sva umna i neumna bića; on je vječan i kao nomos važi za sva umna i neumna bića. Samo pravi mudraci mogu da spoznaju šta je to istinski um, odnosno sami stoici, koji su svjesni da pripadaju logosu.²²³ Međutim, u logosu imaju udjela svi ljudi, koji zahvaljujući svojoj (raz)umnoj prirodi mogu da pronađu moralni i pravni zakon. Prema stoičkom učenju, taj se zakon poklapa sa prirodnim pravom, a ljudski um je izveden iz svjetskog umnog poretka stvari, jer su ljudi dio cjeline svijeta ili totaliteta postojanja i svjesni su da joj pripadaju. Ovim stavom oni su apostrofirali da društvo, da bi bilo dobro i etično, treba da postane građansko ili političko, odnosno društvo u kome postoji vladavina ljudi, a ne vladavina stvari.

Na pitanje šta je to priroda stoička škola je dala svoj odgovor putem *učenja o oikeosis*. Oikeon je sve ono što nam pripada, odnosno ono za šta smatramo da nam pripada. To se prije svega odnosi na ljubav prema samom sebi koju čovjek dalje prenosi na djecu, užu i širu rodbinu, a putem njih i na cijelo čovječanstvo, čime se zatvara krug. U vezi sa tim i sam Hrisip je isticao da „čovjek nije rob“, a ovo njegovo učenje će kasnije biti jače apostrofirano kroz religiozne motive. Čovjek je prirodno predodređen da živi u zajednici sa drugim ljudima odnosno društvu. Njegov razum kao njegovo vlastito dobro realizuje se kroz socijalne prvenstveno političke odnose unutar polisa. Zenon je ovo definisao kao „živjeti u skladu sa samim sobom“ koje je kasnije preformulisano u stav „živjeti u skladu sa prirodom“, jer sve što je u

harmoniji sa prirodom je vrijedno, a u suprotnom je bez vrijednosti.

Iz predhodno razmatranog rezultiraju se dvije dalekosežne uticajne ideje stoicizma:

1. ideja o zajedničkoj misli koja je izvedena iz saglasnosti svih ljudi (consensus omnium) koja predstavlja temelj kasnijeg prirodno pravnog učenja. Značaj zadnjeg dijela ove misli je utoliko veći što predstavlja osnovu kasnijeg prirodno pravnog učenja. Zajednička misao kao rezultanta saglasnosti svih ljudi čini prirodno pravo jasnim svakom čovjeku.
2. ideja o životu saglasnom prirodi (naturam sequere) znači da svaki čovjek treba da čini ono što mu pripada po njegovoj umnoj prirodi. Čovjekova umna priroda je dio svjetskog uma. Vođenje umnog načina života i istinska spoznaja nisu ništa drugo do širenje participiranja ljudskog uma u svjetskom umu.

Uporedo sa prirodnim pravom egzistira pozitivno pravo za koje se smatra da je nastalo ljudskom voljom. Pozitivno pravo može povrijediti prirodno pravo, ali ono i dalje egzistira. Pozitivnim pravom se ne može ukinuti prirodno pravo, jer ono nije utvrđeno ljudskom voljom već ima u prirodi zasnovane *ontološke* izvore.

Na osnovu datog stoičkog učenja nastala je karakteristična shema:

svjetski zakon – prirodni zakon – ljudski zakon

(lex aeterna – lex naturalis – lex humana)

²²³ Logos (gr. λόγος - um, riječ, govor, smisao, načelo, zakon, nauka i dr.) je višeznačenski filozofski i teološki pojam. Izvorno, logos je bitan pojam antičke grčke filozofije, koji iskazuje princip, svjetski um, objektivni zakon po kojem se sve događa; Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Beograd 1973.

Stoističko prirodno pravo, uprkos svojoj demokratičnosti, ipak nije bilo po svojoj sadržini i uticaju revolucionarno. Uprkos tome što su insistirali na utjelovljenju kosmopolitiske umne zajednice ljudi, stoičari nisu postavili zahtijev za ukidanje razlika između slobodnih i robova, Grka i

barbara. Za njih su te razlike bile sasvim nevažne.

Stoicizam stoji na stanovištu da je dovoljno idealno proglasiti sve ljude članovima umnog (kosmopolitskog) poretka koji je bezgraničan, a u principu ne postavlja zahtjev za ukidanjem stvarnih razlika među ljudima. Upravo iz razloga svoje rasplinite kosmopolitske predstave on je mogao postati vladajućom ideologijom carstva Aleksandra Makedonskog, Rimske imperije i krišćanske ekumene, kao i ideologije plemića i robova.

Upravo je stoicizam svoj put nastavio u Rimu. U rimskom stoicismu javlja se pojam *lex aeterna* (vječni zakon) koji vlada svijetom.

UTICAJ SHVATANJA STOIČKE ŠKOLE O PRIRODNOM PRAVU NA KASNIJI RAZVOJ RIMSKOG PRAVA

Kada se centar tadašnjeg svijeta preselio u Rim, stoička škola i stoičko učenje nastavlja svoj život sa veoma jakim uticajem na razvoj pravne misli u tadašnjem Rimu. Putem stoičara došlo je do prvih kontakata između grčke filozofije i filozofije Rima. Smatra se da je do upoznavanja rimskih pravnika i stoičke filozofije došlo putem Panecija oko 150. p.n.e. kada je ovaj istaknuti predstavnik srednje stoe bio u posjeti Rimu. Poznati rimski stoici su Seneka, Epiktet i Marko Aurelije. Stoicizam je imao jak uticaj na Cicerona.

Ideje o prirodnom pravu poznavali su i rimski pravници. S obzirom na to da su rimski pravници bili praktičari (rješavajući slučajeve iz praktičnog života uticali su na razvoj prava) oni su veoma uspješno iskoristili prirodno pravo kao faktor svoje pravne i političke moći.

Naime, u prvim fazama razvoja rimske države nastalo je *ius civile*. S pravom se može reći da je to bilo strogo *formalističko i nepromjenjivo* pravo namijenjeno *samo rimskim građanima*. Kako se rimska država novim osvajanjima teritorijalno širila, tako je dolazila u doticaj sa novim narodima i kulturama. Pravni saobraćaj sa strancima se razvija, a samim tim javlja se i potreba za elastičnijim pravnim propisima. S toga, *ius civile* više nije služio svrsi. Te je otuda nastao *ius gentium* koji je zapravo praktični izraz prirodnog prava. U rimskom *ius gentium* je došlo do spajanja stoičkog pojma „*opšteg zakona*“ sa rimskim praktično-pravnim pojmom *utilitas*, odnosno korisnost.

U periodu klasičnog rimskog prava još nije postojala jasna razlike između *ius gentium* i *ius naturale*. Sam Gaj u svojim Institucijama još ne pravi tu distinkciju, dok je Ulpijan samo konstatuje. Paulus ovu razliku konačno potvrđuje, pri čemu smatra da je *ius gentium* svrsishodan za jedan poredak, a *ius naturale* je uvijek dobro i vječno.²²⁴

Poseban uticaj učenja o prirodnom pravu na rimsko pravo ogleda se u institutu stjecanja vlasništva, zatim u pogledu položaja robova, brak etc.

Ciceronovo učenje predstavlja veoma uspješnu sintezu rimskog praktičnog duha sa Platonovim i Aristotelovim učenjem o pravdi sa stoičkim prirodnim pravom.²²⁵ Ciceron polazi od stava da je bitno svojstvo čovjeka njegova prirodna društvenost. To je ono po čemu su svi ljudi slični jedni drugima. Dalje, on smatra da vječni zakon nisu stvorili ljudi, niti je donesen narodnom voljom, nego *vječni zakon predstavlja mudrost koja upravlja poretком svijeta*. Dalje on apostrofira da se prirodno pravo ne

²²⁴ Šire o tome vidjeti: M. Horvat, Rimsko pravo, Pravni fakultet Sveučilišta, Zagreb, 1998.

²²⁵ Lj. Tadić, Filozofija prava, drugo dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996., str. 37.

zasniva na nekom mišljenju već na *razumu koji predstavlja svojevrsni odbljesak prirode*. To je zakon koji je nepromjenjiv i iz kojeg proizilaze svi zakoni. Ciceron je najodlučnije dao doprinos ustanovljavanju kapitalne razlike između *ius* i *leges*.²²⁶ Prema Ciceronu Bog i priroda su jedno pa se *vječni zakon* (*lex aeterna*) i *prirodni zakon* (*lex naturalis*) poklapaju. On je svojim učenjem doveo u vezu prirodni zakon, umni zakon i božiji zakon, što je saglasno stoičkom panteizmu prema kome su priroda, um i Bog jedno te isto. Zakon prirode postoji oduvijek i prije samog nastanka država. Čovjek koji slijedi prirodni zakon postupa po načelima vrline, ili potpune prirode. Samu prirodu Ciceron poima u Platonovu smislu, kao jednu dinamičku težnju ka savršenstvu.

Ciceron razlikuje 4 kardinalne vrline:²²⁷

1. prudentia (razboritost),
2. magnanimitas (velikodušnost),
3. moderatio (umjerenost),
4. iustitia (pravda).

Prema Ciceronu pravda zahtjeva od pojedinca da djeluje u interesu ljudskog roda, da se suzdržava od svega što može naštetiti zajednici. Prirodnom pravu korespondira prirodna pravda, čija se sadržina sastoji u poštovanju privatne svojine, života i kuće svakog građanina. Ciceronov pojam prirodnog prava filozofski je izveden iz pojma prirode čovjeka, a to je razum koji je *imanentan* prirodi. Njegova filozofija je usmjerena na pojedinca, zahtijevajući od njega da uskladi život sa prirodom i umom. Esencija prirode čovjeka sadržana je u njegovom narednom stavu: „Mi smo svi robovi zakona, da bi smo mogli biti slobodni“.²²⁸ Ova Ciceronova pravna načela ostavila su veliki uticaj i na

kasnija pokoljenja, a posebno na rimsku jurisprudence, krišćansku etiku sve do skolastike.

Seneka je isticao da su na osnovu zajedničke prirode svi ljudi u međusobnom srodstvu, te je iz toga izvukao zapovijest da treba voljeti svoje bližnje.²²⁹ On je od svih rimskih moralista bio najčitaniji. Poznata djela su mu „Pisma“ i „Moralni eseji“. Pisao je o ljudskoj prirodi i uticaju božanskog na ljudski život. Seneku su često citirali i sami krišćanski filozofi.

Prema Ulpianu prirodno pravo je „ono čime je sama priroda poučila sva živa bića. Ono nije isključivo svojstveno ljudskom rodu no i svim živim stvorenjima koja su rođeni u vazduhu, na zemlji i u moru.“²³⁰ Ova definicija biva uvrštena i u Justinijanove Institucije, što ujedno znači da je duh stoičara našao i ovdje svoju refleksiju.

Dalje Ulpijan je dao jednu opštu definiciju prava koja u sebi sadrži platonsko-aristotelovsko-stoičko učenje, a ona glasi: Pravo se sastoji u „vještini dobrog i pravednog“, a pravda u tome da se „pošteno živi, drugome ne škodi i svakome njegovo dodijeli“.

Slična učenja o prirodi čovjeka imaju Epiktet i Marko Aurelije. Epiktet je bio grčki rob u službi Neronu koji je dobio slobodu i time stekao mogućnost učenja filozofije u Rimu i Nikopolisu. On je zastupao stajališta rane stoe, govoreći: „Neke su stvari u našoj moći, a neke nisu. U našoj je moći mišljenje, kretanje prema stvarima, želja, gadljivost, odvrćanje, jednom rječju svi naši čini. U našoj moći nisu tijelo, vlasništvo, ugled, službe jednom rječju sve ono što nisu naši čini. Stvari u

²²⁶ Z. Lučić, Ciceron i prirodno pravo, Pravni fakultet Univerziteta Sarajevo, Sarajevo 2006., str. 85.

²²⁷ Lj. Tadić, Filozofija prava, drugo dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996., str. 37.

²²⁸ Ibid., str. 38.

²²⁹ G. Vukadinović, R. Stefanov, Uvod u filozofiju prava, Univerzitet Novi Sad, Novi Sad 2004., str. 27.

²³⁰ „Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium, quae in coelo, quae in terra, quae in mari nascitur...“ Justinijanova Digesta I knjiga, drugo izdanje, str. 64.

našoj moći su po naravi slobodne, nisu zabranjene ili otežane; dok su stvari koje nisu u našoj moći slabe, ropske i pod utjecajem drugih.” Njegovo najpoznatije djelo predstavlja „Priručnik morala“ (encheiridion) dok su poznati i njegovi „Razgovori“ (diatriba).

Marko Aurelije govori o ljudskoj prirodi, a samu ljudsku osobu dijeli na tri dijela: tijelo (soma), dušu (psyche) i um (nous). Njegovo jedino djelo „Samomu sebi“ filozofski je dnevnik u kojem se jasno ističu pomirljive tendencije njegove filozofije, kao i težnja k etičkom usavršavanju. Čak je i zlo u svijetu, po Marku Aureliju, dio svjetskog božanskog plana, i u ovom savršenom i harmoničnom svijetu ono je samo prirodna pojava koja ulazi u svjetski poredak stvari. Onaj, međutim, koji narušava taj poredak čini nepravdu, jer iz razumnosti svega postojećeg proizlazi potreba o pokoravanju postojećim zakonima.

U Justinijanovom pravu daje se konačna definicija prirodnog prava *kao apsolutnog i nepromjenjivog prava* za sve narode i za sva vremena. Ovakvo određenje prirodnog prava je bilo pod uticajem stoičkog učenja o prirodnom pravu i krišćanske koncepcije.

Tako je konačno uz postojeće *ius civile* i *ius gentium* svoje mjesto našlo i *ius naturale* kao treća kategorija rimskog prava.

Najveći rimski filozofi su nam ostavili vječni ideal čovjeka kao građanina svijeta koji osjeća da je dio velike ljudske porodice i zato se uvijek suosjeća sa drugim ljudskim bićima.

ZAKLJUČAK

Dvije važne premise srednjeg perioda u razvoju stoicizma inkludirane su u rimsku pravnu i socijalnu misao. Jedna je bila razvijanje izvornog stoičkog mišljenja *kako je sva priroda racionalno uređena pod vodstvom božanskog razuma i da je čovjek moralno dužan urediti svoju svijest prema univerzalnom razumu*. Druga misao izražava stajalište da je stoicizam osigurao rimskim i ranokršćanskim moralistima praktičnu filozofiju koja se isticala raznolikošću umnih, požudnih i motoričkih snaga duše.

Ideja o prirodnom pravu kao apsolutnom i nepromjenjivom pravu svih živih bića nastavila je, propašću Rimske imperije, svoje postojanje u teorijskim shvatanjima škole prirodnog prava koja je egzistirala u 18. stoljeću. Inspirišući se tradicijom rimskog prava ova škola je u njemu tražila elemente prirodnog i nepromjenjivog prava. Pod uticajem ove škole doneseni su mnogi građanski zakони u zemljama, koje su nastale na ostacima nekadašnje robovlasničke imperije. Ovi zakони će zamijeniti rimsko recipirano pravo, ali njegov uticaj i ideje nastaviće kroz njih da žive sve do današnjih dana, što bi se moglo apostrofirati i narednim stavom njemačkog teoretičara prava Gustava Radbrucha: „Dakle, postoje pravna načela koja su jača od svake pravne forme, tako da neki zakon koji protivriječi ovim načelima jednostavno ne važi. Ova načela nazivaju se prirodno ili pravo razuma. Ova prava su zacijelo okružena nekim dvojabama/sumnjama, ali su se iz stoljetnog/vijekovnog rada razvili neki dijelovi koji su sakupljeni u Povelji o ljudskim i građanskim pravima na opće odobravanje širom svijeta.”²³¹

²³¹G. Radbruch: Filozofija prava, Nolit, Beograd 1980., str. 281.

LITERATURA

1. M. Horvat, Rimsko pravo, Pravni fakultet Sveučilišta, Zagreb, 1998.
2. Lj. Tadić, Filozofija prava, drugo dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996.
3. Z. Lučić, Ciceron i prirodno pravo, Pravni fakultet Univerziteta Sarajevo, Sarajevo 2006.
4. G. Vukadinović, R. Stefanov, Uvod u filozofiju prava, Univerzitet Novi Sad, Novi Sad 2004.
5. G. Radbruch: Filozofija prava, Nolit, Beograd 1980.
6. R. Paund, An introduction to the philosophy of law, New Haven, Yale University Press, 1961., prevod Nikola S. Krznarić, CID, Podgorica 1996.
7. M. Muhović, Filozofija prava, Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2008.
8. M. Nadaždin Defterdarević, Prirodno pravo put ka pravednom pravu, Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Mostar, Broj 117-118 (28-29 - nova serija), godina XXV avgust-septembar/kolovoz-rujan 1999.
9. <http://dostojevski.novena.ims.hr/Main.aspx?sel=1&mID=81>,
10. http://www.filozofijainfo.com/ac9_stoici_i_epikurejci.htm
11. http://www.filozofija.org/index.php?option=com_content&task=view&id=140&Itemid=58
12. http://www.dadalos.org/kr/Menschenrechte/grundkurs_mr2/Naturrecht/Naturrecht.htm
13. <http://www.most.ba/02829/027.html>